

Poznámky k ekonomickej racionalite, hodnotám a ku globalizácii¹

Milan MÁRTON*

Notes to Economic Rationality, Values and Globalisation

Abstract

The author characterises the dichotomy of economic rationality and values as it was formed in economic theory from modern times until today. The pretension of the homo oeconomicus model to universality (mainly with the occurrence of neoliberalism) raised discussions within social sciences. It has been criticised also in the economy as such with attempts to find a new paradigm which would supersede the dichotomic way of thinking and respond appropriately to the calls for integration, mainly of the social and ecological dimension, which is becoming more and more urgent in the processes of globalisation.

Keywords: *economic rationality, social values, globalisation*

JEL Classification: A12, A13, A14

Úvod

V súčasnosti by sme zrejme ťažko hľadali väčšiu tému, ako sú procesy globalizácie, ktoré ovplyvňujú spoločenské i medziľudské vzťahy. Napriek tomu, že teoretický záujem o tieto procesy trvá už niekoľko desaťročí, možno povedať, že neexistuje jej jednotná a komplexná teoretická reflexia. Na jej interpretáciu sa používajú rôzne referenčné rámce. To, čo sa nám z jedného interpretačného rámca javí ako negatívne, z druhého môže byť pozitívne. Svetová spoločnosť je charakterizovaná ako multidimenzionálna, polycentrická a kontingentná, neprehľadná, nejednoznačná. Vo svete neistoty a rizika rastie túžba po zrozumiteľnosti sveta, po jeho jednoduchosti a usporiadanosti, po návrate k dichotomickej racionalite

* doc. PhDr. Milan MÁRTON, PhD., Ekonomická univerzita v Bratislave, Fakulta medzinárodných vzťahov, Katedra humanitných vied, Dolnozemska cesta 1/b, 852 35 Bratislava 5; e-mail: marton@euba.sk

¹ Príspevok vznikol pri riešení grantového projektu VEGA 1/2498/05.

novoveku. U. Beck zdôrazňuje: „...globalizmus redukuje novú komplexnosť globality a globalizácie na – hospodársku – dimenziu, ktorá sa chápe ešte *lineárne* ako neustála expanzia závislostí od svetového trhu. Všetky ostatné dimenzie – ekologická globalizácia, kultúrna globalizácia, polycentristická politika, vznik nadnárodných priestorov a identít – sa tematizujú, a ak vôbec, tak iba v podriadenej dominancii hospodárskej globalizácie. Svetová spoločnosť sa tak obmedzuje a degraduje na spoločnosť svetového *trhu*. V tomto zmysle je neoliborálny globalizmus formou *jednodimenzionálneho* myslenia a konania, variantom *monokauzálneho* svetonázoru, a teda ekonomizmom.“ [3, s. 138]

Čoraz viac sa ukazuje potreba nového typu racionality v západnom myslení. Súčasťou tohto hľadania je aj ekonómia, ktorá hľadá novú paradigmu, v ktorej by bolo obsiahnuté i prekonanie dichotómie racionality a hodnôt. Súčasťou tohto procesu sú aj návraty k vývoju ekonomického myslenia, formovanie nových metodologických prístupov a dialóg ekonomie s inými spoločenskými vedami.

V tomto kontexte bol koncipovaný aj zámer autora poukázať jednak na dichotómie ekonomického myslenia od vzniku modernej ekonomie až po dnešnú ekonomiu, keďže tie stále pretrvávajú aj v prejavocho globalizácie, jednak na niektoré smery hľadania postupov na prekonanie redukcionistických prístupov v ekonomikom myslení.

1. Dualizmus ekonomickej racionality a hodnôt

Ekonomické myslenie ako výrazná súčasť novovekého sociálneho myslenia nesie so sebou i všetky charakteristické črty vývoja racionality v modernom západnom myslení. Dichotómie faktu a hodnoty, racionality a morality nachádzajú v ekonomii svoj špecifický výraz. Oddelenie pozitívnej a normatívnej stránky správania, oddelenie etiky a ekonomie je, napríklad podľa názoru A. Sena, jedným z hlavných nedostatkov súčasnej ekonomickej teórie, ktorý ekonomiu ochudobňuje.

Už u Aristotela nachádzame určité uchopenie vzťahu ekonomického a etického. Ekonómia je u neho spojená s realizáciou ľudských cieľov, s bohatstvom. Jeho stupnica cieľov sa podriaďuje najvyššiemu dobru, a vedou, ktorá ho skúma, je veda politická. Už tu sa objavujú dva východiská, ktoré sú na posudzovanie ekonomie dôležité. Prvým je problém ľudskej motivácie, ktorý je súčasťou širšej etickej otázky, ako by mal človek žiť. Druhým je hľadisko spoločenskej prosperite. Aj toto by malo zohľadniť dobro polis. Obidve tieto hľadiská v rôznej miere prestupujú dielami jednotlivých predstaviteľov ekonomického myslenia.

Aj systematická klasická ekonómia nesie v sebe spor medzi týmito hľadiskami, ktorý akoby predznamenávalo dielo A. Smitha. Tento spor má svoj dlhý vývoj a metamorfózy. V celkovom kontexte doby, v ktorej klasická ekonómia

vzniká, je pochopiteľná jej orientácia a riešenie problémov. Posun od morálky večných, univerzálnych princípov k „egoistickej“ morálke, ktorá akcentuje zásady prospechu, sebazáchovy, sa prejavuje i v koncepte človeka. Čoraz väčší terén sa otvára myšlienke, že človek je výtvor prírody, oduševnený živočích, zložitý stroj. V tomto zmysle Smithova práca zakladá mechanistické chápanie trhu a vychádza z určitého chápania prirodzenosti človeka. Proti názoru, že ľudský jediniec je svojou povahou „bytosť spoločenská“, stojí názor, že človek je svojou prirodzenou povahou do seba uzavretým jednotlivcom. Toto individuum nie je pôvodne viazané akýmkoľvek medziľudským vzťahom – je niečím osebe, zo seba, je nezávislé. Na základe zmluvy sa spája s inými jednotlivcami, ktorí majú podobný status. Títo navzájom odlúčení, izolovaní jednotlivci potom tvoria spoločenskú štruktúru.

Všetky ekonomické zákonitosti (potiaľ, pokiaľ extrapoluje ekonomické kategórie i širšie na spoločenský život, vzdelanie, štát, ...to platí i v tomto rámci) totiž vyplývajú z ľudskej prirodzenosti a vznikajú živelne, automaticky tak, že ľudia sledujú svoj individuálny záujem. Záujem jednotlivca a spoločnosti nie je protirečivý. Úsilie každého človeka zlepšiť svoje postavenie je tým, z čoho vzniká národný i súkromný blahobyť. Na základe tohto rozvíja svoju koncepciu „prirodzeného poriadku“. Ten sa vytvára samočinne a funguje tým lepšie, čím viac môžu ľudia sledovať svoje záujmy v súlade so svojimi prirodzenými sklonmi. Dnes je toto tvrdenie rozpracované v ekonómii blahobytu [16, s. 748]. Pri analýze deľby práce A. Smith hovorí, že je nevyhnutným následkom sklonu ľudskej povahy k obchodovaniu, výmene. Pri styku s inými ľuďmi v procese výmeny je potrebné rátať s ich osobným záujmom. Treba ponechať voľný priestor slobodnej hre ekonomických síl a nastoliť jednoduchý a jasný systém prirodzenej slobody. Povinnosti štátu sú redukované a v zásade blízke i dnešným požiadavkám liberálov na minimálny štát.

V rámci tohto systému prirodzenej slobody ľudia medzi sebou obchodujú a sú spätí deľbou práce. Východiskom je nová racionalita individua egoistu – „homo oeconomicus“. Takto chápaný človek je i východiskom interpretácie dejín a je plne v tradíciách *laissez-faire*. Smith však poukazuje na určité obmedzenia krajného individualizmu, napríklad z hľadiska verejného záujmu.

Treba si však uvedomiť, že akcentovanie vlastného záujmu je u A. Smitha predovšetkým v oblasti obchodu, zmlúv, deľby práce. Vlastnému záujmu však neprpisuje nadradenú úlohu. Obrana správania motivovaného vlastným záujmom sa realizuje v historickom kontexte boja proti byrokracii a reštrikciám, ktoré obmedzovali obchod a znižovali výrobu. Jeho úvahy o potrebe súcitu, významu etiky pre správanie ľudí, dôraz na normy správania, sú často prechádzané bez povšimnutia. Citovanie z A. Smitha často ostáva len pri jeho známej úvahe

o mäsiarovi a pekárovi, ale A. Smith z *Teórie morálnych citov* ostáva nepovšimnutý. V súlade so stoickými koreňmi svojich úvah zdôrazňuje, že človek by nemal vidieť seba ako vytrhnutého zo spoločnosti.

Pravá prirodzenosť či homo oeconomicus ako východisko sú statickým pochopením podstaty človeka. V protiklade k tomuto statickému stanovisku, kde dejiny sú vlastne len hľadáním určitej formy prirodzeného poriadku, ktorý umožní uplatniť sa prirodzenej povahe človeka, je stanovisko kritikov, ktorí tvrdia, že homo oeconomicus nie je večným údelom človeka. Podľa nich neplatí, že človek je vo svojej prirodzenosti slobodný a nezávislý jednotlivec, ktorého správanie je riadené hlavnou zásadou – zásadou vlastného záujmu, maximalizácie zisku. Neviditeľná ruka trhu nie je tým najlepším postupom k dosiahnutiu harmónie jednotlivca a spoločnosti výrobcov a spotrebiteľov. Kritici univerzálneho uplatnenia zásady laissez-faire, uplatňovanej od A. Smitha po M. Friedmanna, odmietajú jej nároky na univerzálnu interpretáciu ľudskej prirodzenosti a života spoločnosti a považujú ju za racionalizáciu kapitalizmu voľnej súťaže, iba za ideológiu. Homo oeconomicus teda nie je východiskom, ale výsledkom vývoja spoločnosti. Kompetitívnosť je historicky vzniknutá potreba a vo svojej podstate sú ľudia kooperatívni. Bez toho, aby sme podrobnejšie analyzovali tieto dve orientácie metodologicky, vidíme, že vykazujú určitú podobnosť – považujú kompetitívnosť alebo kooperatívnosť za pravú prirodzenosť človeka.

Ani jeden, ani druhý prístup nereflektujú fakt, že trh síce likviduje určité sociálne vzťahy, ale produkuje nové, nereflektuje však dostatočne historicitu týchto vzťahov. Už v nadväznosti na Smithovu ekonomickú teóriu sa však formuje iná koncepcia vo filozofii G. W. F. Hegela. Jeho poňatie i koncepcia práce sú odlišné. Práca je zdroj vývoja, činnosť pretvárajúca prírodu. Ponímanie človeka ako „prirodzenej bytosti“ je prekročené a je interpretovaný ako produkt historického vývoja. Sebavytváranie človeka je proces.

Na túto líniu nadväzuje K. Marx s jeho teóriou tovarového fetišizmu a odcudzenia. Koncept homo oeconomicus odmietajú existencialisti, ale aj mnohí súčasní filozofi i ekonómovia ako metafyzický, ako „ekonomický imperializmus“, no hodnotí sa akákoľvek ambícia tohto konceptu vyjadriť sa k podstate človeka, k ľudskej podstate.

Aj samotná ekonómia je pri konfrontácii s realitou nútená znovu skúmať svoje východiská, podľa ktorých jednotliviec sledujúci svoje vlastné záujmy si zabezpečuje nielen maximalizáciu vlastného zisku, vlastného blahobytu, ale vytvára aj spoločenský blahobyť. Ekonómia silne spochybnila najmä predpoklady takto chápanej harmónie, ktorými sú hlavne podmienky dokonalej a čistej konkurencie. „Neviditeľná ruka“ by viedla k všeobecnému blahu, k optimu, napriek egoistickým motívom, vtedy, ak by sme pracovali s veľkým súborom kupujúcich

a predávajúcích, ak by sa adaptácia diala bez nákladov a spotreby času, bez transakčných nákladov. Takto mechanisticky chápaná vízia sveta dokonalej konkurencie sa akceptuje ako večná pravda a stojí, tak ako ostatné mechanistické systémy, na predpoklade dokonalého poznania. Tento predpoklad a na ňom vybudovaná vízia usporiadania vzťahov v oblasti ekonómie neplatia pre reálny svet.

Mechanistický model, rozpracovaný pomocou zložitého matematického aparátu, ktorému často neboli vzdialené ani aspirácie porovnateľnosti s aparátom prírodných vied, dnes mnohí ekonómovia považujú za prekonaný, najmä kvôli neexistencii dokonalej konkurencie a nespĺneniu očakávaní od mechanizmu ponuky a dopytu a na nich postavených tvrdeniach o vedeckosti ekonomickej teórie. Často nereálne predpoklady sú základom záverov, ktorým niekedy chýbajú empirické dôkazy. Metodologické iniciatívy v ekonómii zvažujú problém, či sú možné ekonomicke teórie s nereálnymi predpokladmi. O tom svedčí i známa metodologická práca M. Friedmanna *The Metodology of Positive Economics* [7], kde považuje teóriu iba za užitočnú pomôcku. Konečným cieľom pozitívnej ekonómie, podľa M. Friedmanna, je vymedziť „teóriu“ alebo „hypotézu“, ktorá by poskytla zmysluplné predikcie o javoch, ktoré doteraz neboli pozorované. Takáto pozitívna ekonomicke teória je nezávislá od ekonomickej pozície či normatívnych súdov. Normatívna ekonómia je však nezávislá od pozitívnej ekonómie. Verejná politika, hospodárskopolitické a legislatívne opatrenia, ciele, hodnotové súdy sú podriadené „stavu vecí“.

Kríza paradigmy ekonómie rieši hlavný prúd v ekonómii na báze mechanistického predpokladu dokonalej konkurencie, vychádzajúc skôr z pozitívnej ekonómie, pričom pre podnikateľa je jedinou spoločenskou zodpovednosťou maximalizácia zisku (M. Friedmann). Ďalší stúpenci M. Friedmanna uplatňujú toto východisko i na interpretáciu správania pri výbere partnera, alebo prenikajú i do sfér, ktoré, podľa dovtedajšieho názoru, nebolo možné interpretovať kategóriami trhového hospodárstva, napríklad do sféry rodiny (G. Becker). Práve trhové hospodárstvo totiž prekonáva výlučnosť modelu rodinného hospodárstva. Typ etiky spoluúčasti, solidarity, vzájomnej lásky, ktorý vzniká v primárnych spoločstvách, prestáva byť absolútnym. Postupne všetci vstupujú do trhových vzťahov, ktoré sa riadia princípom vzájomnej výhodnosti a užitočnosti. Typ etiky spoluúčasti si zachováva svoje miesto i dnes, najmä v kruhu rodiny, priateľov. Tu neplatí princíp ekvivalencie ako vo výmenných vzťahoch trhového hospodárstva. Rodina rozdeľuje viac podľa potrieb svojich členov než podľa individuálneho príspevku. G. Becker vníka ekonomicke nástrojmi do interpretácie fungovania vzťahov v rodine.

Mechanistickú koncepciu výrazne zasiahla práca J. von Neumanna a O. Morgensterna, ktorou vytvorili matematickú teóriu hier a aplikovali ju na ekonomicke

správanie. Táto teória sa sústreďuje na svet správania aktérov hier a ich stratégie, pravidlá hry, možnosť modelovania racionálneho správania. Je súčasťou teórie racionálnej voľby. Jej dnešné využitie však presahuje pôvodný rámec použitia v ekonómii.

Z tohto aspektu je analyzovaný aj homo oeconomicus ako model ľudského správania, obsiahnutý v ekonómii, ktorý vychádza z toho, že človek sa snaží o maximalizáciu úžitku. Sociálna skutočnosť je takto rekonštruovaná v individualisticko-racionalistickej forme. Snaha o jeho dominanciu, ktorá prevládla v hlavnom prúde ekonómie, alebo snaha o neoddôvodnené rozširovanie kompetencií tohto modelu, je často odmietaná v sociálnej vede, ale i v samotnej ekonómii.

Nie je bez zaujímavosti fakt, že donedávna sa v Cambridgi prednášala ekonómia ako súčasť *Moral Science Tripos*. Názor L. Robbinsa, že sa zdá nemožné spojiť ekonómiu a etiku, sa v 30. rokoch dvadsiateho storočia považoval za extravagantný. Súčasný vývoj však charakterizuje skôr určitý dualizmus ekonomického a etického, economickej a axiologickej racionality. M. Weberom diagnostikovaná dichotómia sveta účelov a hodnôt a postulát hodnotovej neutrality nadobúda, najmä v neoklasickej paradigme, svoju dôslednú podobu. Cez metaforu mechanizmu a hry sú hodnoty vytesňované za hranice ekonómie ako vedy. Dominujúcou sa stáva pozitívna ekonómia, ktorá abstrahuje od motivácií a hodnotení odlišných od vlastného záujmu. Vzdialenosť týchto dvoch podôb konajúceho človeka (aktéra) je daná na jednej strane bez emócií kalkulujúcim homo oeconomicus a na druhej strane pozíciou „heroickej etiky“, ktorú môžeme charakterizovať príkazom „konaj svoju povinnosť a nepýtaj sa za akú cenu“ [5, s. 729 n.]. Medzi týmito pólmi sa pohybujú aj riešenia – od extrapolácie individuálneho aktéra, tak ako vystupuje v ekonómii, aj na etickú, sociálnu sféru, pričom sa vychádza z toho, že nástroje economickej analýzy nám umožňujú vytvoriť si univerzálnu predstavu o človeku, až po odmietnutie akéhokoľvek významu týchto nástrojov pri vytváraní obrazu človeka. Snáď najvýznamnejším predstaviteľom rozšírenia pôsobnosti economickej metodológie na, vo svojej celostnosti, neekonomické fenomény (rodina, rasizmus, politika a i.) je G. Becker. Aj keď koncept racionálneho individuálneho aktéra je realistický, nevypovedá o človeku vo všeobecnosti, ale o jeho konaní v určitej situácii.

Zvažujeme tu teda skôr konanie, ktoré charakterizujeme ako egoistické, pričom konkrétny jednotlivec vo svojej podstate nemusí byť egoistom. Prognózovateľnosť jeho konania teda závisí od toho, či je to pre neho situácia nízkych alebo vysokých nákladov.² Kvantitatívne vymedzenie frekvencie týchto situácií je u jednotlivých autorov odlišné, vždy je však prognózovateľnosť správania jednotlivých aktérov výrazne nižšia ako 100 %.

² Podrobnejšie pozri štúdiu [13].

2. Utilitaristický model správania a normatívna paradigma

Pokiaľ v ekonómii (najmä neoklasickej) vystupuje individuálny aktér, v sociológii, napríklad v štruktúralno-funkčionalnej, vystupuje do popredia snaha vysvetliť sociálne správanie. Do istého konfliktu sa tak dostáva utilitaristický model správania a normatívna paradigma.³ Sociologická teória T. Parsonsa býva nazývaná i teóriou socializovaného aktéra. Internalizované hodnoty a normy sú orientačnými hypotézami pre správanie a u mladého Parsonsa sú dokonca rozhodujúcimi determinantmi sociálneho správania.

V zjednodušenej podobe možno povedať, že ide o „rolové“ správanie človeka, keď je (ne)naplnenie normatívnych očakávaní spoločnosti pozitívne alebo negatívne sankcionované. Ľudské správanie je teda určené očakávaniami, sankciami a internalizáciou očakávaní. To je základná figúra homo sociologicus. Ani tento model však nie je schopný vysvetliť ľudské správanie úplne, pretože existuje i správanie, ktoré nie je normatívne regulované, a ak aj existujú očakávania a normy, nie vždy sa dostaví normám konformné správanie. Osobitným problémom je problém konfliktných noriem vzťahujúcich sa na jednu situáciu a rozhodovanie v nej. Pre tieto nedostatky model kritizujú i sociológovia. Tento model, normatívna paradigma, nedokáže riešiť mnohé konflikty, ktoré sú z hľadiska utilitárneho modelu riešiteľné. Preto model homo sociologicus už implicitne obsahuje niektoré predpoklady, ktoré modifikujú tento model utilitárnym modelom, napríklad keď ide o alternatívy konania, možnosť voľby.

Na druhej strane, aj tam, kde je formulovaný utilitaristický prístup k správaniu, sú aj normy ako podmienky čoraz viac kalkulované a analyzujú konzekvencie. Utilitaristický model nemôže vysvetliť internalizáciu noriem, ale aj jeho stúpenci sa zaoberajú otázkou, kedy je dodržanie normy samostatným motívom ku konaniu. Do pozornosti zástancov utilitaristického modelu sa dostáva aj to, čo je typické pre normy v sociológii – ich evolúcia, vznikanie.

V pozadí prelínania týchto modelov je vzťah hodnoty, normy a úžitku, ekonomickej racionality. Dichotómiu sveta pozitívnej ekonómie a hodnôt jasne vyjadrujú viacerí autori. Napríklad Bergsonova-Samuelsonova funkcia spoločenského blahobytu je považovaná za nezmyselné spojenie slov. Pojem vyššie dobro, či *bonnum commune*, vyrastá podľa J Kinkora, „z iracionálnej kolektivisticko-altruistickej mentality“ [11, s. 206] a prepojenia individuálneho a spoločenského blahobytu sú „takmer schizofrenické pokusy“ [11, s. 207].

Problém normy, hodnoty a racionality sa vníma ako dichotómia normatívnej a pozitívnej ekonómie. Postoje mnohých ekonómov v tomto smere zrejme majú

³ V tomto kontexte môžeme hovoriť i o vzťahu medzi homo oeconomicus a homo sociologicus. K výrazným predstaviteľom homo sociologicus môžeme zaradiť amerického sociológa T. Parsonsa, nemeckého sociológa R. Dahrendorfa a francúzskeho sociológa R. Boudona.

korene svojej inšpirácie u D. Huma, ktorý pokladal snahu o odvodenie hodnotového súdu z deskriptívnej analýzy za neriešiteľnú. Napriek všetkému takéto pokusy existujú a sú reflektované v snahách o prepojenie sféry hodnôt a ekonomickej racionality, v interpretácii toho, akým spôsobom sa môžu určité hodnoty realizovať od makro- cez mikroúroveň až k individu. V ekonómii je to reflektované v rôznych koncepciách vzťahu normatívnej a pozitívnej ekonómie. V ekonómii blahobytu hovorí A. Bergson o „etickom pozorovateli“, ktorý predpokladá hodnotový súd. Podobne i ďalší jej stúpenec P. A. Samuelson, ale aj J. Bentham, J. S. Mill, ekonómovia vychádzajúci z Pareta. Väčšina ekonómov však považuje oblasť hodnôt za doménu filozofie, etiky či iných sociálnych vied.

Najrozšírenejším východiskom je rešpektovanie špecifiky ekonomického správania, ekonomickej racionality a hľadanie ciest, akými je možné oprávnenú kritiku jej reálnych dôsledkov (negatívne externality, globálne problémy...) zohľadniť.

3. Vzťah ekonómie a etiky

Popri existujúcom dualizme silnie v posledných desaťročiach i poznanie, že metafora mechanizmu už nepostačuje ako paradigma ekonómie. Nestačí už len, povedané podľa Pascala, *esprit de géométrie*, ale je potrebný aj *esprit de finesse*. Niektorí autori hovoria o reantropomorfizácii či rehumanizácii ekonomiky. Hľadajú sa nové odpovede na otázku o súvislosti zmyslov a cieľov hospodárstva s politickou, náboženskou či inou dimenziou, o súvislosti hospodárstva s cieľmi a kultúrou spoločnosti ako celku. Má pomôcť nájsť miesto hospodárstva v cieľoch a kultúre spoločnosti ako celku.

Potreba uvažovať i alternatívnym spôsobom o mieste etiky v hospodárskom živote sa stáva zrejماً aj z toho, že mechanizmus trhu, absolutizácia ekonomickej racionality, prináša i problémy, ktoré nie sú riešiteľné v rámci neho, ako sú napríklad negatívne externality. Slobodné trhové hospodárstvo je postavené na zmluvných vzťahoch, pričom v ideálnych podmienkach by tretia strana nemala byť dotknutá a poškodená. Pri negatívnych externalitách sa to však deje. Okrem nich spochybňuje možnosti automatickej neviditeľnej ruky ešte existencia neprijateľného rozdelenia dôchodkov a nedokonalá konkurencia. Samotný zmluvný základ či maximalizácia zisku vystupujú ako morálne neutrálne, ale okrem negatív môžu produkovať aj spoločenský prospech. S poukázaním na to, čo sme už uviedli, je možné povedať, že tento koncept znamenajúci model trhu bez etiky by viedol k optimu len v ideálnych podmienkach, čo nie je reálne. Pre správanie na trhu nie je teda jedno, s akým úmyslom naň vstupujeme. I dobrý úmysel môže byť ekonomicke hodnotou, pretože ak existuje vzájomná dôvera, znižuje to transakčné náklady.⁴

Jedným zo základných smerov kritiky racionality ekonomického človeka je skutočnosť, že ľudské správanie má širšie dimenzie. Kritikmi redukcie človeka na ekonomického človeka sú aj inštitucionalisti a neoinštitucionalisti (T. Veblen, J. K. Galbraith a iní), ktorí upozorňujú na kultúrnu podmienenosť ekonomického správania a jeho zvykovú zložku. Racionalitu homo oeconomicus kritizujú niektoré smery modernej psychológie, ktorá poukazuje na prvky iracionality v ľudskom správaní, „stádové efekty“ a na evolučný význam altruizmu.

Niektorí ekonómovia upozorňujú, že ak s ekonomickou racionalitou pracujeme v reálnych podmienkach (nedokonalá konkurencia, neistota, historický čas pri analýze spoločnosti, fenomén nerovnosti moci hospodárskych subjektov a pod.), potom toto racionálne konanie vedie k iným výsledkom, než predpokladá neoklasický ekonóm.⁵

Vo vzťahu utilitárneho a normatívneho, ekonómie a etiky sa sformovali viaceré riešenia. Jedným z nich je, v podstate, odmietnutie etiky, odmietnutie koexistencie neoklasickej a deontologickej paradigmy s tým, že ekonómia je najlepšou etikou. Neoklasická ekonómia má potom tendenciu vysvetľovať morálne hodnoty v ekonomických pojmoch a tvrdiť, že ľudia konajú morálne, pokiaľ sú ekonomicky motivovaní. Najmä v nemecky hovoriacej oblasti má vplyv koncepcia K. Homanna [10], ktorý akcentuje prepojenie makroekonómie s mikroekonomiou prostredníctvom rámcového poriadku, legislatívnych úprav. U nás je známou koncepcia integratívnej etiky P. Ulricha [20], podľa ktorého pri interakcii ekonomickej a etickej racionality patrí primát etike. Akcent na komplexnejšie situovanie ekonomickej racionality je typický aj pre viacerých ďalších autorov (A. Rich, R. C. Solomon atď.), keď maximalizáciu zisku rámcujú ľudskou primeranosťou či službou životu, ktorý je základným účelom ekonomiky. Systematicky rozpracovanou teóriou je koncepcia A. Etzioniho, ktorý svoju koncepciu „umierneného, deontologického, sociálno-ekonomického spoluurčenia“ [6, s. 61] programovo koncipuje ako alternatívnu hypotézu k redukcionizmu neoklasickej ekonómie. Odmieta tvrdenie, že ľudia konajú morálne len vtedy, ak to má ekonomický zmysel.

Pokiaľ neoklasická paradigma vychádza, ako sme už uviedli, z analýzy správania radikálnej individualisticko-racionalistickej formy, Etzioni ukazuje, že na kolektívnej (makro) úrovni deontologickej paradigmy *JA* a *MY* spoločenstvá viac ovplyvňujú voľby ako jednotlivci. Individuá nie sú „voľne tečúce atómy vnútri spoločnosti a ekonomiky...“. Ich vzťahy sú významne určené ich miestom v rôznych sociálnych štruktúrach [6, s. 7]. Sociálna štruktúra teda tvorí kontextové dáta rozhodovania jednotlivca. „Nie je žiadny historický alebo logický dôvod

⁴ Tento argument sa často a správne používa. Neprekračuje však hranice inštrumentalizácie etiky.

⁵ S podobnými problémami sa stretával aj J. M. Keynes a jeho pokračovatelia. Nehedonistické motívy zohľadňuje i Schumpeter.

predpokladať, že tieto vyzreté (sebamaximalizujúce – pozn. M. M.) individua tu boli skôr než spoločenstvá alebo prijaté pravidlá.“ [6, 168 n.] Etzioni tvrdí, že rozdielne záujmy a snahy rôznych jednotlivcov nevytvárajú automaticky harmonický celok. Konkurencia je, podľa neho, „opuzdrená“ normatívnymi, sociálnymi a vládnyimi mechanizmami. Zložité interakcie medzi týmito mechanizmami čiastočne obmedzujú konkurenciu, aby zabránili jej sebadeštrukcii. V realite je konkurencia formou riadeného konfliktu. Realita je vzdialená predpokladu modelu dokonalej konkurencie, že účastníci nedisponujú voči sebe žiadnou mocou.

4. Niektoré súvislosti neoklasickej paradigmy a hodnôt v procese globalizácie

V tomto výpočte by bolo možné pokračovať. Hlavný prúd ekonomického myslenia v súčasnosti i procesy globalizácie sú však založené na liberálnej ideológii a euroamerických civilizačných hodnotách, ktoré so sebou priniesli aj mnohé problémy (ekologické, sociálne). Pesimistické prognózy Rímskeho klubu, Brzezinského analýzy „chaosu v predvečer 21. storočia“, Huntingtonove varovania pred „konfliktom civilizácií“ či „kolonizáciou životného sveta človeka“ ekonómiou (Koslowski) viedli mnohých ekonómov k tomu, aby formovali ekonómiu ako skutočne spoločenskú vedu, ktorá je otvorená podnetom z iných vied a nestavia sa k nim iba z pozície možnej inštrumentalizácie ich výsledkov v prospech maximalizácie zisku.

V ekonómii sa začína formovať nová paradigma ekonomického myslenia, ktorá by prekonala dichotómiu racionality a hodnôt. Neoklasický model sa v nadväznosti na klasickú ekonómiu formoval v intenciách dichotomického charakteru novovekej vedy a myslenia. Je atomistický – pôda, práca, kapitál, individuum majú povahu atómov. Je mechanistický, keď predpokladá, že ekonomický systém môže dosadzovať rovnováhu v ľubovoľnej pozícii kontínua bez toho, aby sa menili podsystémy a vzťahy.

Formovanie novej paradigmy, nového dynamického modelu ekonomiky bude zrejme čoraz viac založené na myšlienke komplexity spoločnosti ako systému, na koevolúcii ekonomickej, etickej a ekologickej dimenzie. Oproti redukcii ekonómie na jednodimenzionálnu racionalitu sa uvažuje viacdimenzionálna ekonómia, ktorá by vytvorila nový dynamický, interaktívny model. Aj v ekonómii sa tak formujú rôzne modely iniciujúce zmeny v ekonomickom myslení, ktoré by viedli v kontexte s diferencovaným prúdom súčasného vedeckého myslenia k participácii na vytváraní neklasického modelu racionality.⁶

⁶ K zmene paradigmy ekonomickej teórie v intenciách prekonania klasického typu racionality v západnom myslení smeruje i vytváranie *novej ekonómie*. Táto orientácia by mala prekonať

Napriek týmto kritickým tendenciám ostáva v procese globalizácie výrazne dominujúcou neoklasická paradigma. Jej vplyv (a vplyv liberalizmu vôbec) výrazne zosilnel v druhej polovici dvadsiateho storočia. V súvislostiach, ktoré sme uviedli, je globalizácia vyústením moderny, modernizačných tendencií, pokiaľ, pravda, v rámci národných štátov, národných ekonomík boli už do istej miery naplnené požiadavky vytvárania nových kontextov situácií rozhodovania, rámcových poriadkov s pravidlami hry, do ktorých sú zabudované etické a ekologické normy, sociálne požiadavky a i. Organizačné a inštitucionálne rámce štátu sa však v podmienkach globalizácie menia. Klasický nástroj štátu – rozpočet už nie je schopný odolávať turbulenciám globálnych finančných trhov, nových technológií, a ani deštrukcii životného prostredia. Štát je vytláčaný z ekonomického života a jeho pokusy zasiahnuť sa stretávajú so sankciami svetového trhu. Model racionálneho egoistu sa stáva takmer výlučným, globalizácia je sprevádzaná politickou fragmentáciou a, ako poznamenáva Z. Baumann, „národný štát sa stáva bezpečnostnou službou megaspoločností“ [2, s. 65]. Úspešnosť formálne suverénnych štátov je hodnotená z pozície toho, koľko zahraničných investícií dokáže získať, pričom ich pohyb prakticky nedokáže účinne kontrolovať. Úlohou štátu sa stáva deregulovanie a politika sa pohybuje smerom k znižovaniu vnútorných výdavkov a rozširovaniu škály investičných stimulov pre nadnárodné firmy.

Je istým paradoxom, že v dnešnej dobe – ktorá je často označovaná ako postmoderná doba,⁷ ktorá znamená koniec veľkých narácií, doba, ktorá odmieta sociálne inžinierstvo, veľké projekty, historizmus – sa pri globalizácii hovorí o dejinnej nutnosti toho, čo prichádza v podobe, v akej prichádza, t. j. v podobe slobodného trhu, ktorý odstráni všetky bariéry cudzie racionalite neoklasickej paradigmy. Toto sa chápe ako celosvetová cesta k bohatstvu pre všetkých. Všetky veľké narácie (kresťanstvo, oslobodenie práce...) sú postavené na konečnom víťazstve dobra nad zlom. Zlom je v tejto súvislosti všetko, čo brzdí maximalizáciu zisku. Globalizácia v spontánnom procese svojho rozvoja prinesie bohatstvo pre všetkých vrátane najchudobnejších.⁸ Konflikty, ktoré prináša národné

abstrakciu od etických, sociálnych a ekologických dimenzií reality a prekonať neúmernú izoláciu od iných vedných odborov (P. Ekins, M. Max-Neef, H. Daly ...). Vo svetovom poriadku by mali byť rešpektované všetky bytosti, čo je možné len rešpektovaním ekologickej dimenzie (H. Hendersonová). Proti jednodimenzionálnej klasickej ekonómii sa stavia štvordimenzionálna ekonómia reálneho života (J. M. Norgaard). Namiesto orientácie na maximálny zisk (rast) sa zdôrazňuje orientácia aj na uspokojovanie historicky vzniknutých a sociokultúrnych potrieb. V humánnej ekonomii sa ráta s prechodom na sociálne orientovanú podobu súťaživosti (paradigma „Ja a My“ u A. Etzioniho). Bolo by možné uviesť mnoho ďalších mien (F. Schumacher, W. S. Jevons, J. Ruskin ...), ktoré prezentujú alternatívne ekonomické myslenie. Na Slovensku publikuje k vzťahu ekonomie a ekológie v intenciách holistického videnia sveta I. Klinec.

⁷ V tejto súvislosti je známou koncepcia rizikovej spoločnosti U. Becka, ktorý charakterizuje súčasnú slobodnú ekonomiku anonymitou na individuálnej úrovni, stratou istôt a zrozumiteľnosti a uchopiteľnosti procesov. Podľa neho, tu existuje veľké „globálne riziko“ [3].

usporiadanie ekonomík s masívnymi nadnárodnými procesmi, konflikty Severu a Juhu sa vyriešia a vzťahy v rámci svetovej civilizácie sa spontánne harmonizujú. Predchádza tomu prinášanie obetí s cieľom dosiahnuť rast konkurencieschopnosti. Táto askéza je sprevádzaná procesmi deregulácie (sociálneho štátu, colných a obchodných bariér, ekologických obmedzení a pod.). Za týmto obdobím ale prichádza obdobie, do ktorého tento proces ústi – obdobie odstránenia chudoby, obdobie bohatstva. Genéza súboja dobra so zlom sa končí, dochádza k etape celosvetovej liberalizácie (globalizácie), konca dejín, nastolenia demokratického kapitalizmu. Ľudstvo tu nachádza to, čo hľadalo v sociálnom myslení aj v politických systémoch už tisíročia a čo nemá alternatívu. Sem patrí i známa koncepcia konca dejín F. Fukujamu [8]. Niektorí autori (J. Moltmann) ho kvôli nej nazývajú i posledným prorokom nového poriadku. Je otázkou, či žijeme vo fáze konca dejín, konca ideológií, kde sa síce stávajú udalosti, ale neexistuje dominancia jednotiacoho pohybu, absentuje jeho zmysel. Je tento stav víťazstvom inštrumentálnej racionality techniky a trhu, víťazstvom jednorozmerného človeka (H. Marcuse), dovŕšením procesov racionalizácie a modernity? Je tento proces zavŕšením dejín, ktoré našli formu usporiadania spoločnosti, ktorá zodpovedá nemennej prirodzenosti človeka, alebo je to predzvesť konca civilizácie, stratou jej zmyslu [14]?

Už z uvedeného je zrejmé, a tento názor zastávajú mnohí autori, že procesy globalizácie sú ambivalentné, čomu zodpovedajú i rôzne typy scenárov jej ďalšieho vývoja: od optimistických [12], cez realistické až ku krajne pesimistickým. Zložitosť tohto procesu sa prejavuje i v tom, že ich nedokážeme charakterizovať jednoznačným, univerzálnym modelom či paradigmou. Pokusy charakterizovať tieto procesy len jedným znakom či redukcionistickým modelom, vedú k nerešpektovaniu rozpornosti globalizačných procesov, a nakoniec ústia do ideológie, či už ide o ortodoxný neoliberalizmus, alebo rôzne pesimistické scenáre, ktoré vychádzajú zo sociálnych náboženských, morálnych, národných, ekologických či iných argumentov. Stúpenci optimistických scenárov hovoria o raste globálne obchodovaných tovarov, o raste produkcie, spotreby, raste niektorých bývalých rozvojových krajín. Pesimisti (ale aj niektorí realisti) hovoria o nekontrolovanom transfere finančného kapitálu, raste nerovnosti v prístupe k bohatstvu, raste sociálneho napätia, o ohrození demokracie, kultúrnej identity, sociálnej štruktúry, vzťahu človeka a prírodného prostredia [4].

⁸ Na margo „presakovania“ kapitálu zhora od – bohatých, dole – k chudobným (*trickle-down economics*) sa kriticky vyjadruje aj J. Stiglitz. Poukazuje na potrebu novej spoločenskej zmluvy medzi bohatými a chudobnými, teda pri probléme, ktorý je snáď najzávažnejší zo sociálnych problémov, ktoré globalizácia prináša. Zástancovia washingtonského konsenzu argumentujú, že „najlepším spôsobom ako pomôcť chudobným je umožniť ekonomike rásť. Tvrdia, že prospech z rastu nakoniec zhora presiakne až k chudobným. Tento typ ekonomiky, keď z bohatstva nakoniec čerpajú aj tí dole, nebol nikdy omnoho viac než len presvedčenie či skôr krédo“. Ako príklad Stiglitz uvádza USA za Clintonovej administratívy.

Je zrejmé, že univerzalistické pretenzie neoklasickej paradigmy s jej konceptom premeny homo oeconomicus na homo globalis nie sú reálne.⁹ Bránia tomu prinajmenšom dve okolnosti: koncept homo oeconomicus je model, ktorý je redukcionistický a je plauzibilný len v rámci ekonómie ako špeciálnej vedy. Nemôže byť teda univerzálnou paradigmou na takú hĺbku a rozsah civilizačných a kultúrnych zmien, ktoré prináša súčasná civilizácia s globalizačnými procesmi. Druhou závažnou okolnosťou je nerešpektovanie rozdielu medzi ideálnym modelom a realitou, ktoré vedie k logicky nekorektným a nepravdivým záverom. Na túto okolnosť vo vzťahu k požiadavkám maximálnej liberalizácie upozorňuje i M. Šikula, keď v tejto súvislosti hovorí o odlišnostiach predpokladov modelu dokonalej konkurencie a reálneho sveta národnej a svetovej ekonomiky. Podľa neho tu často ide o „nekorektné, účelové zmiešavanie či preskakovanie z abstrakčno-teoretickej modelovej roviny do roviny konkrétne-historickej praxe“ [19, s. 90].

Požiadavkou na súčasné ekonomické myslenie je teda postoj, ktorý zohľadňuje komplexitu reality. Aj G. Soros sa zamýšľa nad otázkou, ako sa viažu ekonomické hodnoty na iné druhy hodnôt, a konštatuje, že „ekonomické hodnoty samy nepostačujúce na udržiavanie spoločnosti“ [17, s. 67]. Voči jednostrannému presadzovaniu ekonomických hodnôt v globalizácii zdôrazňuje, že v súčasnosti je najväčšou výzvou ustanoviť minimálne platný kódex správania globálnej spoločnosti. V prospech odstúpenia od jednostranného redukcionistického postoja argumentuje i J. Stiglitz, keď zdôrazňuje potrebu reforiem v medzinárodnom obchode a vo financiách i zmenu globálnej economickej architektúry vôbec.

Smerovanie globalizácie je necitlivé k tradičným hodnotám a špecifickosti civilizačného vývoja jednotlivých, najmä rozvojových, krajín, pričom napríklad Európska únia vydáva obrovské finančné zdroje na realizáciu poľnohospodárskej politiky, ktorej cieľom je, okrem iného, aj zachovanie vidieckeho charakteru krajiny a jeho hodnôt. Rozporuplnosť globalizácie, tak ako sa realizuje, teda iba ako úzko ekonomický jav, viedla k dosiahnutiu vyššej životnej úrovne u miliónov ľudí, ale miliónom priniesla zhoršenie existujúceho stavu. Podľa J. Rifkina je na tom dnes 89 krajín sveta horšie ako v 90. rokoch. Ak sa teda bude „globalizácia aj naďalej presadzovať takýmto spôsobom, ak sa nepoučíme z vlastných chýb, potom nielenže nebude napomáhať rozvoj, ale naopak, bude prehlbovať biedu a nestabilitu. Bez nevyhnutných reforiem bude odpor proti globalizácii silnieť a spolu s ním aj pocit znepokojenia“ [18, s. 385]. Možno nájsť isté historické paralely medzi 20. a 30. rokmi dvadsiateho storočia, medzi zástancami liberalizmu a dnešnými zástancami neoliberalizmu, najmä v nekritickej viere v samoregulujúci trh.¹⁰

⁹ Expressis verbis takto priamo nie je tento koncept formulovaný. K danej problematike pozri aj [13].

Záver

V súčasnom ekonomickom myslení stále prevláda dichotomický, duálny charakter myslenia, ktorý akcentuje mechanistický, redukcionistický model novovekého myslenia, klasický typ racionality. Zároveň sa formuje aj ekonomická teória, ktorá by ho prekonala. Tieto hľadania sú súčasťou formovania neklasického typu racionality, ktorý sa formuje vo vede a v myslení. V tomto kontexte vystupuje i konanie človeka, ekonomické vzťahy ako súčasť vzájomných vzťahov človeka a prírody. Predmetom ekonómie potom nie je len mechanizmus trhu, ale inherentná dynamika ekonomických vzťahov a procesov, ktoré dynamicky interagujú.

Namiesto dualizmu etiky a ekonómie, či etiky a ekológie, sa formujú paradigmy, ktoré koncipujú nové prístupy rešpektujúce komplexitu a celostný procesuálny charakter sociálneho pohybu. Neudržateľnosť redukcionistického prístupu sa ukazuje i v ambivalencii procesov globalizácie. Prudký rast produkcie a konzumu je nerovnomerne rozdelený a má negatívny dopad na sociálnu sféru a životné prostredie. Tento proces je reflektovaný aj v teoretickej ekonómii a ostatných spoločenských vedách v podobe teoretických a metodologických úvah, ktoré sú sprevádzané i korekciami v hospodárskej politike a požiadavkami na zmeny v architektúre systému svetovej ekonomiky, v medzinárodnom obchode, vo financiách atď.

Globalizácia svojím vplyvom a nejednoznačnosťou predstavuje veľkú civilizačnú výzvu. Spoločenské vedy, či už ekonómia, sociológia, politológia, filozofia, stále nemajú jednoznačnú interpretáciu týchto procesov a ich dôsledkov v budúcnosti. Interpretácia rizík či pozitív globalizácie ostáva i naďalej naliehavou úlohou pre ekonomické myslenie, ale aj pre ostatné vedy, kultúru či politiku. Šancu na jej zvládnutie zvyšuje to, že mnohé problémy sú už pomenované a dochádza k istým posunom v politickej vôli.

Literatúra

- [1] ARISTOTELES: Etika Nikomachova. Bratislava: Pravda 1979.
- [2] BAUMANN, Z.: Globalizácia. Dôsledky pre ľudstvo. Bratislava: Kalligram 2000.
- [3] BECK, U.: Riziková spoločnosť. Na ceste k jinej moderně. Praha: Sociologické nakladatelství 2004.
- [4] BENNET, O.: Cultural Pessimism: Narratives of Decline in the Postmodern World. Edinburgh: Edinburgh University Press 2001.

¹⁰ J. Stiglitz uvádza: „Dnes sa kapitalistický systém nachádza na podobnej križovatke ako v dobách „veľkej hospodárskej krízy“. V tridsiatych rokoch bol „spasiteľom“ sveta Keynes, ktorý navrhol opatrenia znamenajúce vytváranie pracovných miest a pomoc obetiam kolapsu celosvetového hospodárstva. Milióny ľudí na celej zemeguli dnes s napätím čakajú, či sa globalizácii podarí reformovať sa tak, aby z nej mohli mať prospech.“ [18, s. 387]

- [5] BOULDING, K. E.: A közgazdaság mind erkölcsstan. *Közgazdasági Szemle*, 1991, č. 7 – 8.
- [6] ETZIONI, A.: Morální dimenze ekonomiky. Praha: Victoria Publishing 1995.
- [7] FRIEDMAN, M.: The Methodology of Positive Economics. In: F. Hahn – M. Holis (eds.): *Philosophy and Economics*. Oxford: Oxford University Press 1979.
- [8] FUKUYAMA, F.: *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press, Simon & Schuster Inc. 1992.
- [9] GIDDENS, A.: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. London: Polity Press 1991.
- [10] HOMANN, K.: Marktwirtschaftliche Ordnung und Unternehmensethik. *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, 1992, č. 1.
- [11] KINKOR, J.: Je ekonomie blahobytu racionální? *Politická ekonomie*, 44, 1996, č. 2.
- [12] LAFONTAINE, O. – MÜLLEROVÁ, Ch.: Žádný strach z globalizace. *Blahobyť a práce pro všechny*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů 1999.
- [13] MÁRTON, M.: K univerzálnosti, situatívnosti a relevancii modelu homo oeconomicus. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 48, 2000, č. 2, s. 164 – 172.
- [14] MÁRTON, M.: Vývin európskej kultúry. In: Márton, M. a kol.: *Kultúra a medzinárodné vzťahy*. Vybrané kapitoly. Bratislava: Vydavateľstvo EKONÓM 2004.
- [15] MEZŘICKÝ, V. (ed.): *Globalizace*. Praha: Portál 2003.
- [16] SEN, A.: *On Ethics and Economics*. Oxford: Oxford University Press 1987.
- [17] SOROS, G.: *Kríza globálneho kapitalizmu. Otvorená spoločnosť v ohrození*. Bratislava: Kaligram 1999.
- [18] STIGLITZ, J. E.: *Jiná cesta k trhu. Hledání alternativy k současné podobě globalizace*. Praha: Prostor 2003.
- [19] ŠIKULA, M.: *Globalizácia – rázcestie civilizácie*. Bratislava: Sprint 1999.
- [20] ULRICH.: *Integrative Ethik. Grundlagen einer lebensbedienlichen Ökonomie*. Bern/Stuttgart/Wien: Haupt 1997.